

ՍՏՈՒԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

1. ՀԶՕՐ, ՀԼՈՒ, ՀՄՈՒՏ, ՀՊԱՐՏ

Պատմահամեմատական լեզվաբանության հաստատմամբ հիշյալ՝ հօր (>հոր), հլու, հմուտ, հպարտ բառերը ոչ թե պարզ արմատական, այլ բաղադրյալ բառեր են՝ կազմված հ + զօր, հ + լու, հ + մուտ, հ + պարտ մասերից¹: Ընդ որում՝ եթե ապացուցված ու որևէ կասկած չի հարուցում նրանց վերջին բաղադրիչի ծագումը՝ այն, որ զօր > զոր-ը պարսկերենից փոխառյալ զօր («ուժ, զորություն») բառն է, լու-ն լսել բայի արմատական մի ձևն է (հմտ. գրք. անցյալ կատարյալ՝ լուայ—լուար—լուաւ, լուաւ—լուայլ—լուան), մուտ-ը մտանել (>մտնել) բայի բուն արմատն է (հմտ. գրք. մտի—մտեւ—մուտ կամ եմուտ), պարտ-ը պարծ (պարծել, պարծանք)-ի լծորդակիցն է, ապա առաջին՝ հ բաղադրիչը անորոշ կերպով է մեկնաբանվել և սակավին իր հիմնավոր լուծումը չի ստացել:

Գերմանացի հայտնի հայագետ Հ. Հյուբշմանը, օրինակ, հօր, հլու, հմուտ բառերը հանել է *հուզօր, *հուլու, *հումուտ նախաձևերից՝ հու-ն համարելով իրանյան փոխառություն: Ա. Մեյն, սակայն, կասկածով է վերաբերվել այդ բացատրությանը՝ ասելով. «Սանսկր. su-ի, իրան. հու-ի, հ. հու. so-ի «բարիք» դիմաց հայերենը հ ունի բնիկ բարդ բառերում՝ հ-լու, հ-մուտ (մտանեմ-ին կից. կտրլ. ե-մուտ) և իրանական ծագումով երկրորդ եզր ունեցող հ-զաւ բարդ բառում: Սակավ ինչ վարանում ենք հավատալ (ընդգծումն իմն է— Ա. Մ.), որ այսօրն հստակորեն բնիկ բառերում, ինչպիսիք են հ-լու և հ-մուտ, հ(ու) իրանական փոխառություն լինի, առավել ևս, երրտ-գէտ և այլ բառերի տ-ն հավաստի կերպով բնիկ է: Բայց, անկասկած, իրանականի ազդեցությամբ է հ-ն այստեղ պահպանվել կամ ներմուծվել, ինչպես հին և հում բնիկ բառերում»²:

Իրողությունն այդպես է մեկնաբանել նաև Հր. Աճառյանը՝ հօր (>հոր) բառի վերաբերյալ ուղղակի նշելով, որ այն կազմված է զօր բառից հ մասնիկով, որ գտնում ենք նաև հլու, հմուտ բառերի մեջ: «Այս մասնիկը կարող է բնիկ հայ լինել (ընդգծումն իմն է— Ա. Մ.), բայց կարող է նաև իրանյանից փոխառյալ լինել. (բավական ճոխ գործածություն ունի իրանյան լեզուներին մեջ): Վերջին պարագային հարմարագույն է ենթադրել, որ բառը ամբողջապես փոխառյալ լինի պճլ. *hu-zōr = զնդ. *huzāvar հոմանիշից: Բայց եթե

¹ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 3, Երևան, 1977, էջք 90, 103, 104, 127, այլև՝ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 168. Ա. Մեյն, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1978, էջ 117:

² Ա. Մեյն Ձվ. աշխ., էջ 117:

նույնիսկ հայակերտ կառուցվածք էլ լինի, իրանյան ազդեցությունը անհերքելի է (տե՛ս Meillet MSL 21, 187):— Հյուբ. 180»³:

Ի տարբերություն, սակայն, Հր. Աճառյանի, որ ավելի հակված էր հին միայն նշված, այլև հսկայ <հ+սկայ⁴, խրախ <խուրախ <հուրախ <հ+ուրախ⁵ բառերում սաստկական մասնիկ համարելու, Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ հին հու է եղել և «լավ» նշանակությամբ իբրև բարդության բաղադրիչ է գործածվել: Այսպես՝ նա գրում է. «... գրաբարից ունենք՝ հլու, հմուտ, հգոր, որոնք լարդ բառեր են, կազմված հր <հու բառից և լու (լուր, լու ի լու), մուտ, գոր բառերից: Այդ «հու» բառը, սակայն, նույնիսկ գրաբարում անկախ գոյություն չունի, և բաղադրությունների մեջ դրա նշանակությունը ղգալի չէ. համեմատական քերականության օգնությամբ միայն իմանում ենք, որ «հու» նշանակում է լավ, և որ վերևի բառերը բարդ են. հլու—լավ լսող, հգոր—լավ զորեղ, շատ զորեղ, հմուտ—լավ թափանցած մի բանի մեջ, ներհուն, խելամուտ: Դրանք քարացած, մեռած բարդություններ են»⁶:

Այս ամենը, ինչպես նաև հիշյալ բառերի ծագմանը վերաբերող այլ կարծիքները ցույց են տալիս, որ նրանց համար ներկայացվող նախաձևերը սոսկ ենթադրյալ ձևեր են, և հետևաբար՝ իրո՞ք դեռ հիմնովին պարզ չէ՝ հին ի՞նչ՝ բնի՞կ հայերեն, թե՞ իրանյան ծագում ունի:

Թեական այդ հարցին վճռորոշ պատասխան է տվել նաև Գ. Զահուկյանը՝ գտնելով, որ «Վ.— հ. (վաղնջահայերենի— Ա. Մ.) *hu— (հ.-ե. *su «լավ») > հ.-հ. (հին հայերեն— Ա. Մ.) հ(ը)— անկախ բառ է՝ նախամասնիկի արժևք ստացած՝ հ-լու (հմտ. լսեմ, լու, լուր), հմուտ (հմտ. մուտ, մտանեմ) բառերում: Հետագայում խառնվել է իրանական hu-ի հետ, որ առկա է հգաւր (հմտ. զար), հմալիմ, հնաւ բառերում»⁷:

Պետք է, սակայն, ասել, որ ո՛չ հ.-ե. հիմք չեզուն, ո՛չ հին հայերենը՝ գրաբարը, և ո՛չ էլ աշխարհաբարը՝ իր բարբառներով, որևէ հիմք չեն տալիս նման հետևություն համար: Սակավաթիվ մի քանի բառերում հանդիպող այդ հր (<հու) բաղադրիչը հնդեվրոպական հիմք չեզվից սերած լինելու դեպքում եթե ոչ անկախաբար, ապա գոնե նույնությամբ պետք է որ արտահայտվեր ինչ-ինչ բաղադրյալ բառերում. իրանյան լեզուներից փոխառյալ լինելու դեպքում էլ, նման դրսևորումներից բացի, այն պետք է հանդես գար պարսկերենից փոխառյալ բառերում և ոչ թե, ինչպես նրբամտորեն Ա. Մեյլեն է նկատել, բնիկ հայերեն, այն էլ՝ բայարմատով կազմված ձևերում:

Սրանք փաստարկներ են, որոնք մերժելի են դարձնում հգոր (>հոր), հլու, հպարտ, հմուտ բառերում հ- բաղադրիչի իբրև թե հու-ի նախաձև լինելը և լուելյան վկայում, որ այն այլ ծագում ունի:

Այդ համոզումն էլ ունենալով՝ մենք գտնում ենք, որ ընդամենը շորս՝ հգոր (>հոր), հլոս, հմուտ, հպարտ բառերում հանդիպող հին ոչ թե հընդեվրոպական *su-ից կամ իրանյան hu-ից, կա՛մ էլ՝ դրանց խառնուրդից (**), այլ սերում է առանձնաբար շգործածվող հայերեն և տակավին շատուգաբանված հի արմատից⁸, որով մի շարք բառեր են կազմվել դեռ շատ վաղ շրջանում, ինչպես՝ հիազարհուր, հիահուաշ, հիահուաշուրիւն, հիանալ, հիա-

³ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 3, էջ 90:

⁴ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 4, Երևան, 1979, էջ 226:

⁵ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 2, Երևան, 1973, էջ 429:

⁶ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 168:

⁷ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 245, այլև՝ 531, 567:

⁸ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 3, էջ 92:

նշմար, հիաշխնար, հիապատում, հիացական, հիացութին, հիացուցիչ...
այլև՝ բազմահիացիկ, կանխահիաց և այլն:

Ոչ շատ հին, բայց վաղ շրջանից է ավանդված նաև հիազօր «հիանալի
զորությամբ, հիացուցիչ», «զարմանալի զորությամբ», «հիանալի զորություն
ունեցող, հիացուցիչ»⁹ («Հիազօր բարութիւն, կամ զօրութիւն, կամ անուն
աստուծոյ: Հիազօր հանդէս հրեղինաց: Հիազօրս և հրաշապատումս. Բենիկ:
Հիազօր ի սկզբանն. Գնծ: Առ հիազօր և մեծասքանչ եկեղեցոյն. Ուռպ») ¹⁰ բա-
ռը, որը և, անշուշտ, հզօր բառի զուգածը լինելով (հմմտ. գինաւօր—գի-
նաւօր, հոռձկուր—հեձկուր, միատեղ—բբբ. մտեղ «միասին» և այլն)՝ լավագոյն
ապացույցն է այն բանի, որ հի արմատը մի քանի բառերի հետ զործածվել է
առանց հոդակապի և ի>ը հնչյունափոխության ենթարկվելով (*հիզօր>հր-
զօր, *հիլու>հլու, *հիմուտ>հմուտ, *հիպարտ>հպարտ)՝ դարձել քարացած
բարդության մթագնած բաղադրիչ:

Նշված բառերում հի-ի այդօրինակ ծագումը, անշուշտ, ոչ միայն հնչյու-
նաբանորեն, այլև իմաստաբանորեն է հիմնավորվում. նրա հի նախածև ար-
մատը, ինչպես դրանով կազմված բաղադրյալ բառերն են ցույց տալիս, ար-
տահայտել է հիանալի, շատ լավ, խիստ սաստիկ... իմաստները, ըստ որոնց
էլ հզօր (>հզոր)-ը նշանակել է «հիանալի, շատ լավ, սաստիկ, խիստ զորեղ՝
զորավոր», հլու-ն՝ «հիանալի, շատ լավ, սաստիկ, խիստ լսող» (նաև՝ «խո-
նարհ», հմմտ. հլու-հնազանդ), հմուտ-ը՝ «լավ մտած՝ թափանցած մի բանի
մեջ, ներհուն, խելամուտ», հպարտ-ն էլ՝ «շատ՝ խիստ պարծեցող», որից և
հետագայում այլ իմաստներ («սեզ», «վեհ», «ամբարտավան», «գոռոզ» և
այլն) են առաջ եկել:

2. ՃՊԵԼ

Ճպել բայը բարբառային բառ է և նշանակում է՝ «Աչքը թարթել, բանալ,
խփել» (Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, էջ 447), «Աչքը կամ արտևա-
նունքը թարթել», (Հր. Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան, էջ 733),
«+ ՃՊԵԼ, եցի, նբ. Աչքերը թարթել, բանալ—խփել: Տանուտերը աչքերը նը-
պեց, զգիրը վազեց: Մի աչքն աչքն ընկավ, Մի աչքն թարթում: Չթողի որ
աչքն աչքն, Իսկույն, անմիջապես կատարեցի» (Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն
բացատրական բառարան, հտ. 3, էջ 225):

Հր. Աճառյանը նշված բառարանում այդ բառը աստղանշով ներկայաց-
րել է իբրև «գրաբարի մեջ գոյություն չունեցող», բոլորովին նոր արմատ:

Պետք է, սակայն, ասել, որ դա այդպիսին չէ և, ինչպես առիթ ենք ու-
նեցել առաջին անգամ նշելու մեր՝ «Գորիսի բարբառը» (Երևան, 1975, էջ
346, 434) ուսումնասիրության մեջ, գրաբարում լայնորեն գործածվող ցե-
պել («Շտապեցնել, փութացնել») բայի հնչյունափոխված մի ձևն է, որ գի-
տեն միայն Արարատյան, Արցախի (Ղարաբաղի) և Գորիսի բարբառները.
օրինակ՝ «Աչք չեմ ճպիլ» (Պ. Պոռչյան, «Հունոն»), «Որ աչքերը չճպեց, արին
արտասուքը տափին վեր եկավ (Հ. Ճուղուրյան, Մոռացված աշխարհ), Մի
աչք ճպիլում գդավ աման (ամեն) գյառնը յուրան մերը» (Գ. Բաբխուղա-
րյանց, Զորանն ու նշանածը)¹¹: Արդ՝ ինչպե՞ս է այդ՝ ցեպել սկզբնաձևը դար-
ձել ճպել և արտահայտել «Աչքը թարթել, բանալ-խփել» նշանակությունը:

⁹ Այդ բառի իմաստների մասին տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հտ. 2, Վեներիկ, 1837, էջ 96, Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 3, էջ 92, Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հտ. 3, էջ 104 և այլն:

¹⁰ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հտ. 2, էջ 96:

¹¹ Օրինակները թերվում են ըստ Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բանի» (էջ 447):

Հնչյունական տեսակետից դա առանձնակի բարդություն չի ներկայացնում, և նեպել-ից նեպել ձևը առաջ է եկել պարզապես ե>ը հնչյունափոխությունում, որ նկատելի է հենց հիշյալ բարբառներին հատուկ որոշ բառերում, ինչպես՝ դեղենի—տղնի, լեղի—լղէ՛/լղի, նեղել—ճղել, խեցեպ—խըճէպ/կըճէպ, քըչէպ/թըչէվ և այլն:

Ինչ վերաբերում է իմաստային կողմին, ապա պետք է ասել, որ, ճիշտ է, նեպել (<ճըպէլ)-ը զգալապես հեռացել է իր նախնական՝ նեպել ձևից, բայց ամբողջապես չի խզել իմաստային կապը դրա հետ: Ծպել բայով ցույց է տրվում աչքի թարթումով՝ ակնթարթորեն, անմիջականորեն, շատ արագ կատարվող գործողություն, որը և ըստ էության աղերսակցվում է նեպել բայի արտահայտած «շտապեցնել, փութացնել, մի բան արագ կատարել տալ» նշանակությանը: Եվ հետևաբար՝ երկու դեպքում էլ՝ թե՛ նեպել-ը և թե՛ ճըպել-ը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի հիմքում ընկած է արագ իմաստը, ինչպես որ դա հաստատում են իրանյան čari և čäpu-ka >պհլ. նապուկ («ճեպով, շուտ, արագ») բառերը, որոնց հետ էլ ծագումնաբանորեն կապվում է հայերեն նեպ արմատը¹²:

3. ՃԻՊԻ-ՃԻՊԻ ԱՆԵԼ

Ճիպի-նիպի անել հարադրավոր բայը նույնպես բարբառային բառ է և առաջին անգամ տեղ է գտել Հր. Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառարանում» հետևյալ նկարագրությամբ. «Ճիպի նիպի անել Ղրբ. Աչքերը թարթել՝ արագ արագ բանալ, գոցել (մեկը բան մը ընկնելու, քունը գալու կամ մեկուն ապտակին սպասելու ժամանակ)»¹³:

Հր. Աճառյանին հետևելով՝ այդ բառը նույն կերպ է բացատրել նաև Ստ. Մալխասյանցը. «+ ՃԻՊԻ-ՃԻՊԻ ԱՆԵԼ, Աչքերը արագ-արագ թարթել (ինչպես՝ աչքը մի բան ընկնելիս, քունը տանելիս և այլն): Աչքը շուփ էր ընկել, նիպի-նիպի է անում»¹⁴:

Այդ՝ նիպի-նիպի անել հարադրավոր բայը, որ գործածական է նաև Գորիսի բարբառում և իրո՛ք նույն իմաստն է արտահայտում, Հր. Աճառյանը աստղանշով ներկայացնելով՝ համարել է նույնպես «գրաբարում գոյություն չունեցող» և, միաժամանակ, դեռևս շտուգաբանված բառ:

Բայց նախորդ՝ նեպել (<ճեպել) բառի վերոբերյալ ստուգաբանությունն ակներևաբար ցույց է տալիս, որ նիպի-նիպի անել հարադրավոր բայի հարադիրը ևս ուղղակիորեն կապվում է նեպ արմատից կազմված նեպել բայի հետ և սերում է նրա խոնարհված՝ ըղձ. եղանակի ապառնի ժամանակի երրորդ դեմքի նեպէ (հմմտ. նեպեմ—նեպես—նեպէ) ձևից, որ ձայնավորների ներդաշնակության (նեպէ—նեպի—նիպի) օրենքով դառնալով նիպի՝ կրկնության մեջ անել բայի հետ կազմել է նիպի-նիպի անել հարադրավոր բայը՝ արտահայտելով բազմապատկական (աչքերը շատ անգամ արագ-արագ թարթել) գործողություն. հմմտ. խառնի-խառնի անել, խլի-խլի անել, տաշի-տաշի անել և այլն¹⁵:

¹² Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 3, էջ 197, 187—188:

¹³ Հր. Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան, էջ 715:

¹⁴ Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն քաղաքական բառարան, հտ. 3, էջ 211:

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս մեր «Հայերենի հարադիր քայերը», Երևան, 1986, էջ 186:

4. ՄԱՇՈՒՄ

Հայտնի է, որ բժշկապետ Մխիթար Հերացու «Զերմանց մխիթարութիւն» (Վենետիկ, 1832) աշխատության մեջ գործածված «Ապա թէ հիւանդին թրպտիրն մաշում լինի, կերակուր շոր չէ պատե՛հ, նա ընծային այլ ցեղ...» (էջ 61) նախադասության մաշում բառը ականավոր լեզվաբան Ա. Այտընյանը համարել է հայերեն մաշել բայի -ում-ով անկատարի առաջին գրավոր վկայությունը¹⁶ (12-րդ դ.), որը ընդունել և անվերապահորեն ճիշտ են համարել նաև Հր. Աճառյանը¹⁷, Աշոտ Աբրահամյանը¹⁸ և ուրիշներ:

Հարկ է, սակայն, նշել, որ տարիներ առաջ տողերիս հեղինակին հաջողվել է պարզել, որ այդ մաշում բառը ոչ թե մաշել («հյուծել») բայի -ում-ով դերբայաձևն է, այլ փոխառություն է արաբերենից, և միաժամանակ նաև՝ այն ոչ թե «մաշում՝ նիհարեցնում, հյուծում», այլ «շարաղետ, վատթար, շարաբաստիկ» է նշանակում, ըստ որի էլ պարզ է դառնում «Ապա թէ հիւանդին թպտիրն մաշում լինի...» նախադասության միտքը, որ է՝ «Ապա թե հիվանդի համար թպտիրը (իմա՛ հիվանդության դարմանումը, բուժման միջոցը՝ եղանակը) մաշում (իմա՛ շարաղետ, վատ, վատթար) լինի»¹⁹:

Նույն այդ նշանակությամբ մաշում-ը գործածվում է նաև պարսկերենում՝ mašum²⁰ և թուրքերենում՝ mešum²¹ ձևերով, որոնցով, ինչպես առաջին անգամ, մի այլ օրինակ վկայաբերելով, նշել է լեզվաբան Ս. Անթոսյանը²², ևս հաստատվում է, որ Մ. Հերացու գործածած մաշում բառը իրոք արաբական փոխառություն է, և որով էլ, բնականաբար, ավելանում է արաբերենից հայերենին անցած բառերի թիվը:

5. Մ Ի Լ

Ընդհանուր առմամբ հայերենը մի լ ձևով ունի 6 համանուն բառ, որոնք Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում» (հտ. 3, էջ 329) ներկայացված են հետևյալ կերպ.

«1. + Միլ, գ. Ճահճուտ՝ ճախճախուտ տեղ, ճախին:

+ 2. Միլ, գ. Տաշած հարթ քառանկյունի գերան՝ սենյակի մեջ դնելու համար:

+ 3. Միլ (արաբ. mil, տաճ.-ի, սլաք, ասեղ), գ. Գուլպա գործելու ճաղ:

4. Միլ (հուն. mýlos), գ. Երկանաքար:

5. Միլ, Տ. ՃԵՐԹ [= + ՃԵՐԹ, գ. Երկայնության շափ, հավասար բութ մատի և ցուցամատի լայն բացվածքին, քիլ], ն. տ., էջ 208]:

¹⁶ Ա. Այտընյան, ՔՈՃԱԿԱՆ քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, էջ Բ, 104:

¹⁷ Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 4, Բ, Երևան, 1961, էջ 174:

¹⁸ Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953, էջ 81:

¹⁹ Տե՛ս ներ «Հայերենի հարադիր բայերը», էջ 470—472:

²⁰ Տե՛ս, օրինակ. Персидско-русский словарь. Составил проф. Б. В. Миллер. М., 1960, с. 500. Персидско-русский словарь, т. 2. М., 1970, с. 518.

²¹ Պետրոս Զեքի Կարապետյան, Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, Պոլիս, 1912, 808, այլև՝ Գ. Մ. Նալբանդյան, Պարսկերեն-հայերեն բառարան, Երևան, 1987, էջ 548, Բ. Ս. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, հտ. Բ, էջ 110, 131:

²² Տե՛ս Բայը և նրա խոնարհման համակարգը («Ակնարկներ միջին հայերենի պատմության, Ա, Երևան, 1972, էջ 304):

6. Միլ, Միլոն, Տ. Մղոն [= Մղոն, ի(այ) (< հուն. million, լատ. mille-
le'ից, որ նշ. 1000), գ. Գ 1. Ճանապարհի երկայնություն չափ՝ հավասար
1000 երկրաչափական կամ 2000 հասարակ քայլի: 2. Ներկայումս՝ ճանա-
պարհի երկայնություն չափ....», ն. տ., էջ 346)]:

Ինչպես սույն նկարագրից էլ է երևում, այդ 6 համանուն բառերից եթե
3-ի՝ 3-րդի, 4-րդի և 6-րդի ծագումը պարզ է և որևէ կասկած չի հարուցում,
ապա մնացած երեքինը՝ 1-ինինը, 2-րդինը և 5-րդինը, տակավին մոտ է
մնում, և հայտնի չէ, թե նրանք ի՞նչ ծագում ունեն կամ ինչի՞ց են ծագում:

Բառարաններում այդ բառերը բնութագրվում են իբրև զուտ բարբառա-
յին բառեր, որոնցից էլ ժամանակին Հր. Աճառյանը միայն առաջին երկուսն
է ներկայացրել իր «Հայերեն գավառական բառարանում» («Միլ ՉՐՄ. ճահ-
ճոտ, ճախճախուտ տեղ: Միլ Ղրբ. քառանկյունի՝ հարթ և տաշած գերան՝
սենյակի մեջ դնելու համար», էջ 779) և աստղանշով նույնպես համարել
գրաբարում գոյություն չունեցող և դեռևս չստուգաբանված բառեր:

Եվ միայն վերջերս Գ. Զահուկյանը Հր. Աճառյանի տված բացատրության
հիման վրա փորձել է ստուգաբանել դրանցից երկրորդը, «Բանբեր Երևանի
համալսարանի» հանդեսի 1993 թ. երկրորդ համարում հրապարակած իր
«Ստուգաբանություններ» հոդվածում հայտնելով այն կարծիքը, թե «եթե
հիմնական իմաստը կապենք տաշելու հետ, ապա այն կարելի է համարել
հուն. ժողովրդական, դուր, կտրիչ» բառի հետ, որ ծագում է հ.-ե. *smēi—
արմատից -*l ածանցով. հայերեն միլ-ը հանգում է *sini-lo կամ *smitā նա-
խաձևին»²³:

Պետք է, սակայն, ասել, որ իրականում հիշյալ միլ բառը, որ գործած-
վում է նաև Գորիսի բարբառում²⁴ և ոչ թե անպայման «քառանկյունի՝ հարթ
և տաշած» կամ սոսկ սենյակի մեջ դրվող, այլ առավելապես «առաստաղի
գերան» է նշանակում, բնավ էլ չի կապվում հ.-ե. հիմք լեզվից սերող հուն.
ժողովրդական, դուր, կտրիչ» բառի հետ:

Այն, ինչպես մի շարք սկզբնաղբյուր բառարաններ են հաստատում, փո-
խառյալ բարբառային բառ է և սերում պարսկ. mil (միլ)-ից, որ նշա-
նակում է՝ «3 он д (գոնդ՝ գննաձող), 2) вязальная игла (գործելու ասեղ՝
ճաղ, միլ), 3) палочка, посредством которой вводят в глаз коллирий
(ձողիկ, որով....), 4) раскаленный железный стержень для ослепления
(շիկացած երկաթյա ձող՝ երկաթաձող կուրացնելու՝ կուրացման համար), 5) ме-
жевой столб (սահմանագծի՝ բաժնեհատման սյուն՝ գերան), 6) коническая
палица (կոնուսաձև գավազան՝ մահակ՝ կոպալ)»²⁵. Mil [мил] 1) Ме-
таллический прут, стержень; зонд; вал; ... (մետաղաձող, սննի, գննա-
ձող. լիսեռ, սունակ), 2) дорожный или жежевой столб (ճանապարհի կամ
սահմանագծի սյուն՝ գերան), 3) (...) вязальная игла, спица (գործելու
ասեղ, ճաղ), 4) палочка для подведения глаз сурьмой (ձողիկ՝ ծարիրով
աչքը ծարիրելու՝ ներկելու համար), 5) уст. раскаленный железный стержень
для ослепления (շիկացած երկաթաձող կուրացնելու՝ կուրացման հա-
մար), 6) (...) деревянный брус конической формы, употребляемый в
иранском классическом опорте (կոնաձև փայտաձող կամ ձողափայտ, որ
օգտագործվում է իրանական դասական սպորտում)»²⁶. «mil [միլ] ձող»²⁷
և այլն: Այսբանից էլ, անշուշտ, շատ պարզ երևում է, որ միլ-ը, իբրև բազ-

²³ Տե՛ս Աշխատանք, էջ 26:

²⁴ Տե՛ս մեր «Գորիսի բարբառը», էջ 443:

²⁵ Перендско-русский словарь, М., 1960, с. 549.

²⁶ Перендско-русский словарь, т. 2. М., 1970, с. 590.

²⁷ Գ. Մ. Նալբանդյան, Պարսկերեն-հայերեն բառարան, էջ 590:

միմաստ բառ, պարսկերենում արտահայտում է մի շարք նշանակություններ, որոնք կապվում են ձող առարկայի հետ և նրա տարբեր գործառույթներն են ցույց տալիս. միլ-ը՝ ձողը գործածվում է թե՛ իբրև «զննաձող», թե՛ իբրև «ճանապարհի կամ սահմանի սյուն», թե՛ իբրև «գործելու ասեղ, ճաղ», թե՛ իբրև «ձողափայտ կամ փայտածող» և այլն:

Պարսկերենից էլ ահա այդ բազմիմաստ միլ բառը անցնելով սոսկ մի քանի հայ բարբառների՝ դործածվում է երկու՝ «առաստաղի գերան. շինության սյուն՝ ձող» և «գուլպա գործելու ճաղ» նշանակությամբ, որ և միանգամայն անհիմն ու անտեղի հայերենի բառարաններում երկու տարբեր բառերի են վերագրվում: Այսպիսով՝ մնում է ընդունել, որ երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք միևնույն՝ պարսկերենից փոխառած միլ (<mil) բառի հետ, որն իր հերթին, անշուշտ, արաբերենից է անցել նրան:

6. Մ Ղ Ա Կ

Մղակ բառը, որ գործածվում է ոչ միայն Արցախի (Ղարաբաղի), այլև Գորիսի բարբառում, առաջին անգամ բառարանագրել է Ս. Ամատունին («ՄՂԱԿ գնձկ. Բանաց. Ղար. Թռան ներքին կողմը: Որ ետը կոխեց էս մղակ, Ինչի՞ շառար դագանակ, որ շրկոխեն քու մղակ. Ազգ. հանդ. Զ 260, 261», Հայոց բառ ու բան, էջ 483) և այնուհետև՝ Հր. Աճառյանը («Մղակ Ղրբ. դուռ. մղակը փակի, մղակը ինչի՞ ես բաց թողել», ՀԳԲ, էջ 786)՝ համարելով նույնպես զբաբարում գոյություն չունեցող ու դեռևս չստուգաբանված հայերեն պարզ արմատական բառ (տե՛ս նաև նույն տեղում՝ էջ 4):

Մենք, սակայն, հակված ենք կարծելու, որ այն ոչ թե պարզ արմատական, այլ ածանցավոր բառ է՝ կազմված մղել («քշել, վարել, առաջ տանել, հրել») բայի մուղ արմատից և -ակ վերջածանցից, հմմտ. մուղ + օն > մղօն > մղոն, մուղ + ումն > մղումն > մղում, մուղ + անֆ > մղանֆ («մղում, մղելը, մղոն»), մուղ + ան > մղան (սրանից էլ՝ մղանել, մղանածակ), մուղ + իչ > մղիչ և այլն:

Այսպիսով մուղ արմատից -ակ ածանցով մղակ (<մուղ + ակ) բառի առաջացումը հնչյունաբանորեն լիովին արդարացվում է, և հետևաբար՝ մնում է պարզել, թե այն նման կազմությամբ կարո՞ղ էր արդյոք արտահայտել նշված՝ «դուռ», «դռան ներքին կողմը», «դուրսը, շեմքի մուտքը» իմաստները, թե՞ ոչ:

—Այլ վերջածանցը, իբրև բազմիմաստ ածանց, այլևայլ արմատների կամ ձևությունների հետ, ինչպես հայտնի է, զանազան բնույթի, ըստ որում նաև գործողության արդյունքի և տեղի իմաստ արտահայտող գոյականներ է կազմում, որոնց թվին էլ պատկանում է և՛ մղակ բառը, հմմտ. աւեր + ակ > աւերակ > ավերակ, փուն > փուլ + ակ > փչակ, հաբթ + ակ > հաբթակ, ծոր + ակ > ծորակ և այլն:

Այսպիսով՝ կարծում ենք, որ իմաստաբանորեն ևս հաստատվում է, որ կազմվելով մ ու ա տ բայարմատից և -ակ ածանցից՝ մղակ բառը դրանց միջոցով արտահայտել է շինության ներսից դուրս գալու, դուրս ելնելու, դուրս մղվելու կամ սովորաբար՝ տան դռանը դրսից անմիջապես հարող տեղի իմաստը, որին էլ համապատասխան է դալիս հիշյալ բարբառներում գործածվող՝ «հաշիլը մինչև մղակը, շփոթը (շատ ավելի ուժալի սննդարար կերակուր — Ա. Մ.) մինչև ծմակը» դարձվածքը:

7. Շնթօ՞՞նել

Շնթօնել բայը, որ գործածվում է նաև շնթօնել, շնթօկել, շնթօտել ձևերով, նույնպես բարբառային բառ է: Բառարանագիրների հաստատմամբ այն հանդիպում է շատ (Արարատյան, Արցախի, Գորիսի, Մշո, Պուսի, Վանի, Քիֆլիսի, Նոր Նախիջևանի, Խարբերդի և այլն) բարբառներում և նշանակում է «Շների քնելը. նմանությամբ և մարդոց (անարգաբար)»²⁸, «1. Պառկիլ (անրգ.): 2. Պառկիլ կամ նստել: 3. Շան նստելու ձևով նստել»²⁹, «1. Պառկել (շների մասին): 2. (Մարդկանց մասին՝ անարգական մտքով) Պառկել, պառկել քնելու: 3. Նստել, շան պես նստել (մարդկանց մասին, անարգական)»³⁰:

Բարբառային սովորական այդ՝ շնթօնել (//շնթօնել//շնթօկել//շնթօտել) բառը նույն այդ իմաստներով գրավոր ավանդված է վաղուց և գործածվել է մի շարք գրողների երկերում, ինչպես՝ Փափուկ դոշակի միջում շնթօիլն... դրախտը ըսկի շեն տանիլ (Խ. Արովյան), Իրարից հեռու շնթօնել են (Ղ. Աղաջան), Որտեղ հասան, վեր թափվեցան ու շնթօկեցին (Պ. Պոռշյան), Մեծ գամփու շնթօկեք, պոչն ու ականջը... կը շարժե (Թուրոս Աղբար), Խոհանոցի մը դրան առջև... Փոքրան ու Պարպիկ [շների] շնթօրկեք էին (Գաբ. Եպս. Այվազյան)³¹, Շնթօկել է, որպես մի շուն, ու խավարն է հսկում հիմի,— Շնթօկել է թանձր մուժում, որպես անտես մի թշնամի (Ս. Չարենց, Եժ, 2, էջ 88) և այլն:

Շնթօնել (//շնթօնել//շնթօկել//շնթօտել) բայի ինչպես իմաստները, այնպես էլ դրանց համար բերված վավերական օրինակները շատ պարզ ցույց են տալիս, որ իր ընդհանուր նշանակությամբ այն անմիջականորեն կապում է շուն բառի հետ և դրա հնչյունափոխված շն (<շըն<շուն) արմատով կազմված բաղադրյալ բառ է:

Ինքնին հասկանալի է, որ այս դեպքում մնում է պարզել շն- սկզբնաբաղադրիչին հաջորդող թո (շն+թո+ել) բաղադրիչի ծագումը, որ որևէ մեկը փորձ չի արել բացատրել:

Պետք չէ, սակայն, ունենալ լեզվական մեծ զգացողություն՝ տեսնելու համար, որ այդ թո (<թրո)— բաղադրիչն էլ պարզապես սերում է թառել («1. Թառ լինել՝ թառի վրա տեղավորվել՝ նստել [թռչունների մասին]: 2. Նստել բարձրադիր տեղում: 3. Տեղավորվել, տեղ բռնել: 4. Իջնել, փռվել, տարածվել...») բայի թ ա ու արմատից, որ բարբառներին հատուկ ա>ը (թառ >թրո) հնչյունափոխությամբ շն (շըն<շուն) ձևությի հետ միանալով՝ կազմել է շնթօնել (<շանթառել) բայը՝ արտահայտելով ո՛չ միայն շան, այլ անարգաբար մարդկանց՝ շան պես մի տեղ երկար նստել մնալու, պառկել քնելու, փռվելու և վեր չկենալու և այլ իմաստներ:

Նմանապես դժվար չէ նկատել, որ նույն այդ շնթօնել սկզբնաձևից էլ ածանցներով (մեծ մասամբ՝ սաստկական նշանակությամբ) կազմվել են մյուս՝ շնթօնել, շնթօկել, շնթօտել, այլև շնթօացնել, շնթօկեցնել, շնթօվել բայերը, որոնք նույնպես բարբառային բառեր են և գերազանցապես գործածվում են առօրյա խոսակցական լեզվում:

²⁸ Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, էջ 518:

²⁹ Հր. Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան, էջ 834:

³⁰ Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հտ. 3, էջ 594:

³¹ Այս օրինակները ևս բերվում են ըստ Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բանի» (էջ 518):

АЛ. С. МАРКАРЯН — **Этимологические толкования.** — В статье рассматривается происхождение армянских 1 слов: 1) հզօր > հզոր — həzōr («могучий, мощный, сильный, могущественный, многомогущий»), հլու — həlu («послушный, покорный, смиренный, кроткий»), հմուտ — həmut («умелый, знающий, искусный»), հպարտ — həpart («гордый, горделивый, высокомерный...»), 2) ճպել — čəpel («моргать, моргнуть, мигать, мигнуть»), 3) ճիպի-ճիպի անել — čiri—čiri anel («много раз, многократно моргать, моргнуть, хлопать глазами»), 4) մաշում — mašum—слово сред.-арм. языка (как будто бы форма деепричастия с окончанием на—ում глгола մաշել—mašel («изнашивать, изнашивать»), 5) միլ — mil («балка, тесеная палка»), 6) մղակ — məlak («площадка непосредственно перед дверью, порог») и շնթել — šəntərel («лежать, дрыхнуть, как собака»).

На основе словообразовательного, фонетического, семантического анализа устанавливается, что: а) в словах հզօր > հզոր, հլու, հմուտ, հպարտ компонент հ восходит к первоначальной форме не հու > հր как принято до сих пор считать, а հի (hi), употребляемой во многих составных словах; б) глаголы ճպել и ճիպի-ճիպի անել, как диалектные слова, генеалогически связываются со словом նեպել — čəpel («торопить, спешить») грабара и являются его звукоизменяемыми выражениями (формами), в) слово մաշում, употребляемое впервые в книге «Джерманц мхитарутюн» «М. Гераци (12 в.), восходит не к форме армянского глагола մաշել, как предлагают видные арменисты А. Айдинян, Р. Ачарян, А. Абраамян, а является заимствованным арабским словом mašum «зловещий, худший»; г) диалектное слово միլ также является заимствованным словом и, восходя к персидскому слову mil, не имеет индоевропейского происхождения, как предлагает Г. Джаукян; д) слова մղակ и շնթել чисто армянские слова, образованные—первое из корня մղ—армянского глагола մղել—məel («толкать, выталкивать, гнать вперед») и суффикса—ակ—ak, а второе—из корней շն—šəp < շան—šān, форма род. пад. слова շուն «собака») + րն—təg < րան—t'ar, корень глагола րանել—t'arəl «сесть, восседать, воссесть») и глагольной частицы—ել.